

ОККАЗИОНАЛИЗМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

(Ә. Кекілбаев шығармалары негізінде)

Тілдің негізгі қызметі адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде жұмсалуды, яғни бір мезетте қажетті ақпаратты алу және беру мақсатында.

Ұлттық дүниетаным – қайталанбас, күрделі құбылыс. Тіл білімінің маңызды мәселелері тізбегінде тілдің танымдық қызметін айқындайтын когнитивті лингвистиканың қалыптасып дамуын ерекше айтуға болады. Тіл ғылымының бұл саласы адамның ойлау жүйесінің табиғатын, ішкі заңдылықтарын қарастырудың жаңа үлгісін құрады. Тіл мен танымның байланыстылығы, яғни сол тілді қолданушы мен қабылдаушы ұлттың бүкіл бітім-болмысымен, қоршаған ортасымен, менталитетімен, ойымен, санасымен тығыз байланысты.

Тіл мен таным мәселесі – ұлт тілінің шеңберінде қарастыруды қажет ететін мәселелердің бірі. Әр ұлттың ойлау дәрежесі мен ұлттың ерекшеліктері

сол ұлттың тілінде өзіндік тарихы мен мәдениетінің дамуы мен қалыптасу деңгейінде беріледі.

Зерттеуіміздің нысаны болып отырған белгілі жазушы Ә.Кекілбаевтың шеберлігі, тілдік бірліктер арқылы жеткізген қоғам өмірі оның туындыларындағы танымдық сипаттағы лексикалық бірліктерін құрайды. Кез келген халықтың, ұлттың басқа ұлтқа ұқсамайтын тағдыры, әлемге деген көзқарасы болады.

Жалпы таным мен тілдің бірлігін отандық тіл білімінде қарастырған ғалымдар ретінде Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Н. Уәлиев, Ж.Манкеева, Г. Смағұлова, Р. Авакова т.б. ғалымдарды атауға болады. Аты аталған тілші ғалымдар тіл білімінің бұл бағытын этнолингвистика, елтану, лингвомәдениеттану тұрғысынан қарастырып жүр.

Зерттеушілердің пікірі бойынша, тіл мен таным,

қоршаған ортаны қабылдау және сұрыптау ұстанымдары, ең алдымен, тілдің әмбебап ерекше табиғатынан, жалпы адамзат өмірінде атқарар қызметінен туындайды. Мәселен, ғалым С. Аманжолов тіл мен танымның арақатынасына мынадай сипаттама берген: «Тіл – амал, құрал, оның арқасында адам бірімен-бірі қарым-қатынасқа енеді, пікір алысады және бір-бірін түсініседі. Тіл ойлаумен тікелей байланысты болғандықтан, сөзді және сөйлемдегі сөздердің бірлігінде ойлау ісінің жетістіктерін тіркеп отырады. Демек адамның дүние танудағы жетістіктері сөзде, сөйлем құрылысында тіркеледі, сөйтіп адам қоғамында пікір алысуға мүмкіндік жасайды» [1, 202].

Тілші ғалымдар адам тілді саналы түрде ғана қолданбайды, ол шартты түрде санасында орныққан танымдық қорды ретімен пайдалану арқылы қарым-қатынас жасайды, ойын сыртқа шығарады, пікірін айтады, тіпті жаңа затты да сәйкес-төндіресалыстыра таниды деп есептейді. Оның негізінде тілдің екі түрлі ерекшелігі жататындығын ескерген ғалымдар тілді әрі қоршаған ортаны тану құралы, әрі ұғымдар мен терминдерді қалыптастыру мүмкіндіктері қатарында қарастырады. Мәселен, тілші А.А.Уфимцева «... тілдік мағыналарда бүтіндей қоғам қабылдаған, жеке тұлғалар арқылы қолданыс тапқан мәдени дүниені тану, адамның өзін-өзі бағалау көріністерін кездестіруміз заңды» деген қорытынды жасайды [2, 76].

Тіл мен оның ішкі, сыртқы мүмкіндіктерін саралайтын бірліктерді таза формалық көрсеткіш ретінде ғана емес, идеялық, ұлттық-мәдени, танымдық, бағалағыштық мазмұндағы элементтер деп қарастыру қажеттігі – сан ғасырлар бойы өзектелініп келе жатқан лингвистикалық мәселелердің бірі. Соған қарамастан, қазіргі тілдік зерттеулер ой, таным, тіл, ұғымдарының ажырамас бірлігіне негізделген тың теориялық тұжырымдармен, ғылыми ұстанымдармен әр кез толығып отырады. Тілдің қоршаған болмыспен қарым-қатынасын анықтау, олардың үйлесімді сабақтастығын сұрыптау, бір-біріне құрал болар қабілеттерін жүйелеу, ғылымиаралық байланыстың нәтижесі деп зерделеу секілді мәселелердің баршасы адам мен оны қоршаған әлем заңдылықтарынан туындайтын факторлар ретінде танығанда ғана адам санасының қызметі, қабылдау, тану әрекетінің табиғаты дүние арқылы, оның әсері негізінде қалыптасқан құбылыстар деп айқындалары сөзсіз.

Мәселен, айтылған ой сөйлеушінің мүддесіне, көзқарасына, берілген эмоционалды бағасына әрі жағдайдың нақтылау үлгісіне және өзге де сыртқы факторлардың әсеріне тәуелді болады, осы аталған

көрсеткіштер негізінде айтылым қабылданады және сақталады, яғни сөйлеуші мен тыңдаушының ішкі танымдық құрылымы мен динамикасын сипаттау және түсіндіру үрдістері тілтанымдық алғышарттарды қалыптастырады. Тілші ғалым Қ. Жұбанов адамға әсер ететін танымдық әмбебап ұстанымдарын дәйектей отырып, тілмен қатар қарым-қатынастағы түрлі хабарларды жеткізу мақсатында қолданылатын амал-тәсілдердің табиғатын сұрыптауға, олардың ерекшеліктері мен ұқсастықтарын айқындауға және дүниені танудың ортақ заңдылықтарын дәлелдеуге мүмкіндік береді дейді [3, 581].

Қ. Жаманбаева таным туралы былай деген: «Таным мен тілдің ара қатысы, сайып келгенде, адам проблемасының өзегі – дара тұлға тұжырымдамасымен шешіледі. Оның себебі мынада: таным сыртқы дүние заттарына бағытталған тәрізді көрінгенімен оны жүзеге асырып отырған адам болмысы тұрғысынан бағдарласақ, айтылған процестің үнемі ішке қарай (адамның ішкі дүниесіне қарай) бағытталғанын көреміз. Таным процесі адамның ішкі дүниесінің күрделі құрылымдарын тудырады және соған сәйкес сипаты да өзгереді. Осылайша танымның қызметін адам баласының ішкі қажеттіліктер дәрежесі белгілейді» [4, 140].

Тіл – халықтың әр кезең, әр дәуірдегі тіршілік айнасы. Халықтың тіл байлығын еркін пайдалану керек. Өйткені сөз төркінінде халықтың кәсібі, тіршілігі, дүниетанымы жатады. Сондықтан халық та, халықпен бірге сөз де өзгеріп отырады. Ол сөздік қорлар көбінде ақын-жазушыларымыздың туындыларынан өрбиді, дамиды.

Кез келген қаламгер шығарма тілінің көркемдігін арттыру мақсатында тілдің лексикалық деңгейін өз дүниетанымына, болмысына, көзқарасына орай қолданады.

Ә. Кекілбаевтың окказионалды тіркестерді жасаудағы танымы – дүниені тану мен бағалау қызметі процесінде жасалған бейнелердің сипаты. Өз шығармаларындағы тілдік қолданыстарды ұтымды пайдаланған.

Жазушының шеберлігін ұлттық негізде жасаған окказионализмдерінен көруімізге болады. Жеке қаламнан туған тілдік бірліктердің барлығы жеке адамның танымымен тығыз байланысты.

Мысалы, *Ай бойы қанша жерді араласа да, әдетте теңге жараның орынындай оқшау бозарып жататын көне жұрт, не күзеуде, не көктемде ши қорамен отыратын қойшы ауылдан қалған ескі көң – ештеңе көзіне түскен емес.* Мұнда тілімізде кездесетін ұлттық танымдық тілдік бірліктер желісінде автор окказионалды теңеу жасаған. Жазушы тілдік құбылыстармен қатар тілдің сол ұлттың

тілі ретіндегі, тек соған ғана тән өзіндік табиғатын айқындап отыр.

Ұлттың тарихын, мәдениетін, тағдырын, санасын білдіретін окказионалды сөздердің тек сол тілде ғана мағынасының нақтырақ болуы бәрімізге мәлім, сонымен қатар ұлт тілінің ары қарай өмір сүруі үшін қажет.

Ә. Кекілбаевтың жазушылық шеберлігінің бір қыры — дүниетанымдық сөздік қоры өзіне дейінгі және өз тұсындағы көркем әдебиет туындыларынан ерекшеленіп, өзіндік жол саралануы. Өзіндік жол саралай отырып, ұлттық болмысты айшықтайтын өзіндік жаңа тіркестер қолданылады. Мысалы: *Қара батырдың дүние салып, бір айғыр төбенің басына бөлек иемденіп жатып алғанына біраз болған. Дегене молда айғыр топтың ортасында тұрған Мәмбетәліге көз тастады. Ауыл сыртындағы айғыр жалға қарай бүкшеңдей жөнелді.*

Келтірілген мысалдардағы *айғыр төбе*, *айғыр топ*, *айғыр жал* тіркестерінің анықтауыш сыңары — айғыр сөзінің екі түрлі қызметі бар:

Біріншісі — көркемдік қызметі, яғни әсірелеу жолымен ауыспалы мағынада қара батырдың өлгеннен кейінгі жатқан төбесінің айбарын, өзі ортасында тұрған тобының мықтылығы арқылы басты кейіпкердің образын, жал басында отырғандарды бүкшеңдетіп беделін көрсету.

Екіншісі — жазушы суреттеп отырған тарихи кезеңдегі халықтың түсінігінде ғана емес, сол халықтың бүгінгі ұрпағына да *айғыр* сөзінің қасиетті ұғымды білдіруі, даралану құбылысын қабылдатуы.

Жазушының бұл тіркесіне тереңірек үңілсек, өзіндік тұрақты тіркес қалыптастырғанына көз жеткіземіз.

Тілдік тұрғыдан сөздер мен сөз тіркестерінің, сөздік қолданыстарының мағыналарын, қолданылу ерекшеліктерін ашу — тілдің даму тарихын, кезеңдік қалпын, стильдік ерекшеліктерінің даму үрдісін анықтауға мүмкіндік береді. Тілдердің үздіксіз дамуы кейбір сөздердің тозып, көнеруіне, қайсыбір сөздердің дүниеге келіп, жаңа ұғымдармен тілдің сөздік қорын байытуға әсер етеді. Бұл туралы Р. Сыздық былай деп жазады: «Сөз мағынасының эволюциясы тек дамудан, яғни жақсара түсу сипатында ілгері жылжудан тұрмайды. Сонымен қатар сөз мағынасының күңгірттенуі не мүлде ұмытылуы, ауысуы, кенеюі, тарылуы танытады» [5, 165]. Осы сияқты Ә. Кекілбаев шығармаларының тілін зерттеп, тану арқылы анықталатын тілдік деректер мен қолданыстар жазушыға ғана тән тілдік қолданыстардың қолданылу ерекшеліктерін анықтауға септігін тигізбек.

Біз Ә. Кекілбаев шығармаларының тілдік қол-

данысы мен тілдік, стильдік ерекшеліктерін, ондағы дүниетанымдылық лексиканың қолданысына тоқталумен қоса сол қолданыстардың жазушы шығармаларының көркемдік мәнін ашудағы тұстарын да талдауды, оның өзіндік ерекшеліктерін нақты мысалдар арқылы дәлелдеуге ұмтылдық. Яғни, тіл мен әдебиеттің бірлігі тұрғысынан дүниетанымдық лексика қолданысының шығарманың көркемдік мәнін ашудағы қызметін алып көрсетуге ұмтылдық. Сол арқылы Ә. Кекілбаев шығармасының тілдік қолданысы, ондағы өзіндік ерекшеліктер ғана емес, жалпы ана тілін қолданушы ретіндегі Ә. Кекілбаев тұлғасы айқындала түспек. Бұл қазіргі орыс тіл білімінде зерттеліп, айтылып жүрген *тілдік тұлға* ұғымымен тікелей байланысты. Бұл әрі кең мағынасында жалпы тілдің тіл ретіндегі жеке тұлғалық ерекшелігін, тіл ретіндегі мүмкіндігін анықтауға, тілдің ұлт тілі ретіндегі өзіндік сипатын нақтылау, әрі жеке тілді қолданушының тілдік байлығын, тілдік қолданысындағы шеберлікті дәлелдеу үшін қажетті тілдік зерттеу бағыты болып табылады.

Сондықтан *тілдік тұлға* тұрғысынан келгенде қазақ тілінің байлығы, сөз қолданысының ерекшелігі біршама жеткілікті Ә. Кекілбаев сынды жазушы шығармаларын, оның шығармаларының тілін зерттеу орынды деп білеміз.

Сондай-ақ, зерттеушілер көркемдік мән, тілдік тұлға ұғымын оның жүйелілігімен тығыз байланыста қарайды.

Әр тілдің жүйелі болуы сол тілдің тілдік тұлға, жеке тіл ретіндегі даралық қалпын, бейнесін дәлелдей алатындығын атап көрсетеді. Яғни, жүйеліліктің қажеті тілдің тіл ретінде өмір сүруі үшін бірден-бір белгісі екендігін негізге алады.

Біздіңше, көркемдік мән болу үшін тілде өзіндік қалыптасқан сөзжасам жүйесі, тілдік қолданыс жүйесі болуы керек екендігіне талас жоқ. Себебі, әр жазушы, әр көркемөнер иесі сол халықтың тілі негізінде ғана өзіндік ерекшелігін айқындап, өзіндік сөз қолдану ерекшелігін жасай алады. Осыған дейін талданған сөйлемдердің барлығы да осы мәселеге мысал бола алады. Басқаша айтқанда, бұл арада *жүйелілік ұғымы* мен *сабақтастық ұғымын* синонимдік мәнде түсінген жөн. Кез келген тілдік тұлға тіліміздің білім аясында қалыптасатыны белгілі.

Жеке жазушы шығармаларының тілі ұлт тілінің негізгі көрінісі, соның нәтижесінде шындалған шеберліктің жемісі болып табылады. Яғни, ұлт тілін тани отырып, жеке тұлға тілінің шеберлігін түсінуге, жеке тұлға тілінің өзіндік ерекшеліктерін тани отырып, жалпы ұлт тілінің өзіндік сипатын тануға, тілдік құрылымы мен лексикалық қабатындағы, сөзжасам жүйесіндегі заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік

береді.

Мысалы: **Ине жұтқан тазыдай Ханбалық пен Петербордың арасында кезек қыңсылап қоңтайшының жүрісі анау.** Сөйлемдегі **ине жұтқан тазыдай** деген тенеудің қолданысы іс-әрекет иесін бейнелеп, сөйлемнің көркемдік мәнін ашып тұр.

Сонымен бірге жазушы шығармаларында өзіндік сөзжасау шеберлігі арқылы жасалған қазақ тілінің ұлттық сипаттағы біріккен сөздері де жоқ емес. Мұндай сөздердің қолданысына көз жеткізу үшін мына сөйлемге мән берейік:

Оның тұңғыық жанарында қуаныш та, мұң да, ақжарылыс та, абыржушылық та емес, олардың бәрінен де терең, бәрінен де жұмбақ, бұрын бұл жан баласынан көрмеген бір тұңғыық тосын сыр тұнып тұр. Осындағы **ақжарылыс** сөзінің жазушының контекске сәйкес қолданған өзіндік сөз жасау ерекшелігі. Халықтың тілінде *ағынан жарылу, барын айту* деген ұғымдар бар екені рас. Дегенмен аталған сөз *қуаныш* сөзінің орнына қолданылып, сөйлемге өзінше бір ажар беріп тұр.

Жеке тұлға тілінің өзіндік қырлары арқылы жалпы ұлт тілі ғана емес, жеке тұлғаның ішкі әлемі жанжақты ашыла түседі. Осы тұрғыдан, *тілдік тұлға* ұғымы жеке адамның ішкі әлемі, оның тіл арқылы берілген нұсқасы болып табылады. Демек, Ә. Кекілбаев шығармалары тек ұлт тарихы, ұлт танымы ғана емес оның жеке жазушы ретіндегі тұлғалық бейнесі де айқындала түседі. Осы арада ойымыз дәлелді болу үшін арасында мысалдар келтіре кетейік. Мысалы: *Мұндай сұрапылдың тұсында тек айлаһылар мен еті пысықтар, көкіректерінде қыжыл барлар мен талақтарының биті барлар ғана аман қалады.* Сөйлемдегі **көкіректерінде қыжыл барлар, талақтарының биті барлар** тіркестерінің қазақ тіліндегі қолданысы бұрын-соңды Ә.Кекілбаевқа дейін қолданылмаған болуы мүмкін. Себебі, кез келген қазақ тілін қолданушының немесе қазақ жазушысының тілінен мұндай тіркесті жиі кездестірмейсіз. Тіпті, жоқ деп айтуға да болады. Осы сөздерді өзара үйлесіммен тіркестіре отырып, жазушы әдемі сөз қолданыстарын жасап, жаңа тіркестер қалыптастырған. Нәтижесінде, алдымен сөйлемдегі ойды көркемдетіп жеткізіп тұр. Оның көркем болуына себеп — аталған сөз тіркестері алдымен тіркес түрінде жасалғандығы екендігін айтып өттік. Екіншіден, бұл тіркестер ауыспалы мағынасында белгілі бір мағынаны білдіріп, тілдің ойнақы түрде мазмұнды беруге қызмет етуіне ұйтқы болып, көркем шығарма

тілінің талабына сай, көркемдік деңгейді сақтай отырып қолданылып тұр.

Тілді дүниетанымдық тұрғыдан тану мақсатында жүргізілетін зерттеулердің нысаны — ұлт тілі екендігі белгілі. Сол себепті, тілдің көрініс табатын түрлі формалары әр дәуірдегі әдеби шығармаларын, ондағы тілдік қолданыстарды, шығармалар тіліндегі ұлттың ерекшелігін беретін тілдің қызметін айқындаудың маңызы зор. Қазіргі көркем шығармалардың ішінде, әсіресе, тарихи тақырыпта жазылған шығармалар тіліндегі ұлттың байырғы табиғатын, болмысын беретін тілдік қолданыстар мен ерекшеліктер молынан кездеседі.

Тіл ұлттың болмысын, дүниетанымын білдіретін негізгі белгісі екендігі айтылып өтті. Тіл болмаған жерде ұлттың ұлт ретіндегі табиғатын елестету мүмкін емес. Оны тілсіз дәл бере де алмаған болар едік. Ұлт тілсіз ұлттың рухани мәдениетінің тарихын құрайтын рухани құндылықтарды, түрлі тарихи, көркем шығармаларды өмірге келтіре алмаймыз, сонымен қоса ұрпағымызға ұлттық үрдістегі білім мен тәрбиені де бере алмаймыз. Демек, ұлттың айнасы – тіл десек, сол ұлт тілі көркем әдеби шығармаларда көрініс тауып, сол көркем шығармалар арқылы ұлттың табиғатын беруге ұмтылады. Ә. Кекілбаев шығармаларын осындай құнды дүниелердің қатарына жатқызуға болады.

Аталмыш автордың туындыларындағы кездесетін окказионализмдер танымдық тұрғыдан зерттеуді әлі де болса қажет етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. Алматы: Ғылым, 2002. 368 б.
2. Уфимцева А.А. Лексическая номинация // Языковые номинации. М.: Наука. 1977. С. 5-85.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1991. 581 б.
4. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивті негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. Алматы: Ғылым, 1998. 140 б.
5. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. Алматы: Арыс, 2004. 614 б.